

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 3, No.59, Autumn 2023

Received: 25/04/2023

Accepted: 31/10/2023

Investigating the Role of Sufis and Sayyids (Sadat) in Spreading Islam in Central Asia during the First Four Centuries of Islam

Mahin Amirshahkarami*

PhD Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Payam Noor University, Isfahan, Iran

mahinamirshahkarami5@gmail.com

Asghar Montazeroghaem

Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

montazer5337@yahoo.com

Mostafa Pirmoradian

Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

m.pirmoradian@ltr.ui.ac.ir

Abstract

Several factors, including conquests, trade, and the migration of various groups, influenced the Central Asian Turks' conversion to Islam. Before the Muslims conquered Central Asia, which began in 652 AD/32 AH with the surrender of Māhūy Marzbān to Abd Allah ibn Amir, the governor of Basra, worshipping the ancestors' spirits and the spirit of the sky and natural manifestations had been prevalent among the Turks. Of course, some tribes of Turks were also Buddhist, Nestorian, Jewish, and Zoroastrian. Therefore, they were familiar with monotheistic religions; however, gradually and due to factors after the initial resistance against the Muslim army, Islam became the religion of the majority of Turks. Groups such as Sufis, hermits, and Sayyids (Sadat) also played a role in this

---

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/JHR.2023.137463.2520

important matter. Considering the significance of the institutionalization of Islam among the Turks, the present study seeks to answer the question of whether it is possible to assign a stronger role to Sadat than the Sufis in the Islamization of the Turks. As findings demonstrate, the main reason for Sadat's migration to Central Asia was its distance from the capital of the caliphate. Since Sadat considered the caliphs usurpers of the government, they were always angry with the caliphs. Thus, they were forced to migrate in order to maintain security, and while being close to the Turkic tribes, they joined with them and even participated in protecting frontiers. In addition, by engaging in various occupations such as trade and industry, they gradually became a part of the Turkic community. The Sadat elders' cultural activities, mostly done through teaching Islamic thoughts and reciting news and biographies (Sunnat) of the Prophet Muhammad and the elders of Islam, were very effective in a more complete understanding of Islam. The Sufis, mainly migrating from Khorasan due to the pressure of critics of Sufism to find safe areas to promote their ideas, went to those regions. Their teachings were devoid of reproach and torment, so they were more attractive to some people. As a result, because Sadat was present in the region by holding classes and solving Sharia problems, mentioning hadiths and writing books, it can be said that they played a more effective role in the institutionalization of Islam among the Turks than the Sufis.

Keywords: Sufis, Sadat, expansion of Islam, Central Asia.

Introduction

The Central Asian Turks' conversion to Islam is based on the news recorded in historical sources: events such as the arrival of the Muslim army and the conquest of the region with the outbreak of war, the movement of commercial caravans from the region, and the arrival of numerous groups and groups of Muslim immigrants.

As research shows, the Turks had a religious society before Islam, so some tribes believed in Buddhism, and some were familiar with monotheism by accepting Christianity and Judaism. Of course, it has been reported that they believed in Zoroastrianism to some extent. After a period of Turkish resistance against Muslims, Islam was gradually accepted and institutionalized in the region, to the extent that in the fifth century AH, the Turks played a significant role in the promotion of Islam and the protection of borders, both with the role of army commanders and as soldiers. However, regarding the spread of Islam among them, apart from the conquests, the presence and activities of civilian groups such as Sufis and Sadat (Sayyids) were very effective, in their specific ways.

Although much research has been done in the form of books and articles on the issue of the spread of Islam in Transoxiana, because no significant article has covered the issue in the first four centuries AH, addressing the issue to find an answer to the question of whether it can attribute a more prominent role to the Sufis in the Islamization of the Turks across Transoxiana during the mentioned period or not, seems necessary.

Among the studies conducted on the issue of the Turks' conversion to Islam is the article 'Islam and the Spread of Islamic Sciences', which emphasizes the role of the Samanids in the spread of Islam. The role of Sufis and Sadat is not discussed in it. Also, the article 'Embracing Islam by the Oghuz of Northern Jaxartes in the Fourth Century' ([Rahmati, 2015](#)) very briefly discussed the activities of Shiites in one line on page 13 and the missionaries' activities. Another study 'The Entry of the Turks to the Islamic Lands' ([Shabani & Fakhari, 2012](#)) briefly mentioned the Sufis's role. Another article is 'The Role of Alavi Sādāt in the Political Developments of Transoxiana in the Sixth Century AH' ([Rahmati, 2014](#)); as the title shows, it examined the issue in the 6th century, which is a period different from the period examined by the present study.

Materials & Methods

In this study, historical surveys were done via a descriptive-analytical method to match and compare the role of Sadat and Sufis in the Central Asian Turks' conversion to Islam to investigate the

research subject.

Research Findings

Based on the material presented concerning the topic of the article in several studies that were examined as the background of the research, such as the article on the spread of Islam and Islamic sciences, it was found that the role of the Samanids in spreading Islam in Transoxiana caused the spread of the Hanafi religion in the region. Also, with the explanation given in the article 'Embracing Islam by the Oghuz of Northern Jaxartes in the Fourth Century' ([Rahmati, 2015](#)), it was found that the process of becoming Muslim after a period of resistance against the Muslim army, which took the form of participating in the disguised uprisings of Rafi ibn al-Layth or threatening the borders, finally became Muslims. Of course, their conversion to Islam was due to the movement of ambassadors who had a mission on behalf of the Caliph to negotiate with the Khans of tribes. Finally, this happened with their conversion to Islam.

With the research done in the article 'The Entry of the Turks to the Islamic Lands' ([Shabani & Fakhari, 2012](#)), it was determined that the first form of Islam's entry into the regions was war, only with the conquests of Qutayba ibn Muslim al-Bahili, who conquered Khorasan and important parts of those areas during numerous campaigns. However, it must be admitted separately that this way of entering Islam did not lead to the institutionalization of Islam in the region. According to historical reports, which were analyzed in the article, the role of Alavi Sadat in the political developments in Transoxiana, although most of the people in these areas were followers of Hanafism and Shafi'ism, the presence of people such as Mohammad ibn Masoud Keshi and other famous Sadat caused the migration and settlement of a significant number of Shiites and Sadat visited the region. The presence of vicegerents of Imam Mahdi (AS) in the region, who were in charge of dealing with Shia affairs, confirms this fact that if the Shia and Sadat population were not present, then a lawyer would not have been appointed for them. Among them, the famous vicegerents Jafar bin Maruf Kashi should be mentioned.

Discussion of Results & Conclusion

There was a tendency towards Shia in these regions with two spectrums of Twelver Shi'ism and Isma'ilism during the Samanid era. Of course, the spread of Islam in Central Asia was done to some extent through the propaganda activities of mystics and Sufis. The propaganda of Sufis was successful in this matter because they paid less attention to punishment in religious teachings. Originally, the Sufis drew a kinder and more attractive face of Islam for non-Muslims by referring to divine love. However, they could not respond to various doubts and ambiguities arising in performing worship or religious issues. While Sadat mostly carried out the teaching of religious sciences in a systematic way by referring to the verses of the Quran and mentioning the hadiths. In this way, they painted a more serious image of Islam with the necessity of obedience in the audience's mind. Meeting the needs and requirements of normal life in Islamic orders is much better and comprehensively designed and planned than the beliefs popular among Turks before Islam. Even transactions and trade had to be done under specific laws in Islam. Since the Sufi tariqas (schools) were formed in a specific structure much later than other Islamic schools and religions, the role of the Sufis in the institutionalization of Islam in Transoxiana was inadequate. The dynasties called the Sufis were formed from the 6th century AH onwards, and each sought to create a genealogy for themselves to convey their relationship to the Companions and the Prophet (PBUH) through the Sufis. From 350 to 450 AH, there were religious anarchies in Khorasan and beyond, to such an extent that sometimes the disputes between religious leaders led to murders and anomalies. Most of the Islamic schools of thought appeared during the era of the Abbasid Caliphate, which often differed on the branches and some of the principles of the religion. In Iran, like in other parts of the Islamic empire, religious differences were going on strongly. Moreover, attributing honors to the Saints of God and the classes of Sufi Sheikhs was very popular during this time.

Because Sufi's asceticism and austerity were mixed with love and affection, they attracted simple and passionate hearts more than the people of the school, who were less bothered to adhere to the orders and fulfill the religious duties of a Muslim. The artisans and villagers turned to them, unlike the

old times, when they were mostly jurists, Muhaddith (scholars of hadith), and people of *the Qur'an*, Sufis were more than artisans who established deep solidarity between guilds and Sufis. A huge group of people from Central Asia faced a harsh face from Muslims due to attacks and conquests. For this reason, they were not interested in Islam and were confused about its knowledge bases. By seeing the simple and austere way of life of mystics like Ibrahim Adham, Shaqiq Balkhi, and Rabiah ibn Kab, they saw another face of Islam in which there was no greed, oppression, and injustice of provincial governors. The fact that everyone can reach the love of God by entering the sect and that the standard of faith and disbelief is only God would attract more Turks and people of Central Asia to Islam. In the Turkic region, Sufism was the explanation of Islam for two reasons: one is the support of mystical schools by the governments, and the other is the spread of tribal life where tribal prejudices and strict adherence to the clan leader formed the basis of all intra-tribal relations. But in Iran, there was no dependence between Sufis and rulers, and tribal life was not common either. Therefore, the Malāmatiyya grew more than all the Sufi tariqas in Khorasan, especially in the fourth and fifth centuries when the students of Bayazid and Junayd of Baghdad entered this field. In Fergana, Turkestan, the great elders were called 'Baab'. Baab Omar was one of the Sufi Sheikhs of this city who lived in the 5th century. Karramiyya consisted of a group of missionaries who appeared in Khorasan in the third century AH. However, because they faced opposition from other Islamic religions from the very beginning, they only worked in Khorasan until the beginning of the seventh century AH. However, this group played a role in the spread of Islam among the non-Muslims, including the Turks, by establishing schools and monasteries in a major part of the Islamic world, from Fustat in Egypt to Syr Darya in Transoxiana, especially during the 4th century AH with the support of the Ghaznavids. Of course, their concentration was more on Nishapur as the seat of Khorasan and the cultural center of this region. After Nishapur, Herat became their center.

However, with all the tensions that the Karramiyya created among other religious groups, its role in promoting Islam through praising and establishing educational institutions such as schools and monasteries should be kept in mind. This group found supporters in all classes and disrupted the social stratification and provided new social challenges in the direction of seeking justice.

In the analysis of the spread of Islam among the Turks of Central Asia, there were five related factors: 1) The migration of mystics and the followers of the companions, 2) The support of local rulers and especially the Samanids, 3) The existence of religious tolerance and tolerance, 4) The idea of tolerance and love in Sufi traditions, and 5) the differences of opinion in Islamic religions. According to this study, it can be said in response to the research question that since most of the organized activities were carried out by Sadat through reciting the hadiths of the Prophet, teaching theology and other Islamic sciences, playing socio-economic and military roles in Central Asia, then in the institutionalization and localization of Islam in the mentioned region the Sadat's role were more prominent than others. This study can be a fresh motivation to deal with the issue of how to accept Islam in response to the claim that the non-Arab people living in the newly conquered areas by the Arabs were forced to convert to Islam.

پژوهش‌های تاریخی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۱۲۶ - ۱۱۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۲/۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۹

مقاله پژوهشی

تأثیرگذاری صوفیان و سادات در گسترش اسلام در ماوراءالنهر طی چهار قرن اول هجری

مهین امیر شاهکرمی* ، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، اصفهان، ایران

mahinamirshahkarami5@gmail.com

اصغر منتظرالقائم، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

montazer5337@yahoo.com

مصطفی پیرمردادیان، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.pirmoradian@ltr.ui.ac.ir

چکیده

مسلمان شدن ترکان ماوراءالنهر، تحت تأثیر عواملی چند از جمله فتوحات، تجارت و مهاجرت گروه‌های مختلف انجام شد. قبل از پیروزی مسلمانان بر ترکان در سال ۳۲/م ۶۵۲، آیین پرستش ارواح نیاکان، روح آسمان و مظاهر طبیعی بین ترکان رواج داشت و البته قبایلی از ترکان هم پیرو آیین بودایی، دین مسیحی، یهودی و برخی زرتشتی بودند، بنابراین با ادیان توحیدی آشنایی داشتند؛ اما به تدریج و تحت تأثیر عواملی، پس از مقاومت‌های اولیه مقابل سپاه مسلمانان، دین بیشتر ترکان اسلام شد و در این مهم، گروه‌هایی مانند صوفیان، زهاد و سادات هم نقش داشتند. با توجه به اهمیت نهادینه شدن اسلام در بین ترکان، مقاله پیش رو با روش تحلیلی-توصیفی در پی پاسخ به این سؤال است که آیا در اسلام‌پذیری ترکان، نقش پررنگ‌تری برای سادات نسبت به صوفیان قائل می‌شوند؟ براساس یافته‌های پژوهش، عمده‌ترین دلیل مهاجرت سادات به ماوراءالنهر، دوری آن از مرکز خلافت بود. در واقع با توجه به اینکه سادات، خلفا را غاصب حکومت می‌دانستند، همواره باعث غضب خلفا می‌شدند، برای حفظ امنیت خود به اجبار مهاجرت می‌کردند و ضمن مجاورت با قبایل ترک، با آنها پیوند می‌یافتند، حتی در حراست از نغور شرکت می‌کردند. همچنین با اشتغال به حرفه‌های مختلف مانند تجارت و صنعت، به تدریج جزئی از جامعه آنها می‌شدند و با فعالیت‌های فرهنگی بزرگان سادات که بیشتر از طریق آموزش تعالیم اسلام و ذکر اخبار و شرح حال پیامبر و بزرگان صدر اسلام انجام می‌شد، در شناخت کامل‌تری از اسلام بسیار مؤثر بودند. صوفیان که بیشتر از خراسان به این نواحی وارد می‌شدند، تحت فشار گروهی از منتقدان مسالک صوفیه در جهت یافتن مناطق امن برای ترویج افکار خود، راهی مناطق مذکور می‌شدند و چون تعالیم آنها خالی از رنگ عتاب و عذاب بود، برای عده‌ای جذابیت بیشتری داشت. در نتیجه با توجه به حسن شهرت و نفوذی که سادات در اثر دیانت داشتند و نیز به علت رفتار حسنه آنها با مردم، همچنین به عنوان منسوبان به پیامبر (ص)، با برگزاری کلاس‌های درس و حل معضلات شرعی، ذکر احادیث و تألیف کتب در منطقه، حضور بسیار تأثیرگذاری داشتند؛ بنابراین باید پذیرفت که نسبت به صوفیان نقش مؤثرتری در نهادینه شدن اسلام بین ترکان داشتند.

واژه‌های کلیدی: صوفیان، سادات، گسترش اسلام، ماوراءالنهر.

* نویسنده مسئول

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/JHR.2023.137463.2520

مقدمه

موضوع مسلمان‌شدن ترکان در ماوراءالنهر، براساس اخباری که در منابع تاریخی ثبت شده است، در اثر مجموعه حوادثی چون ورود سپاه مسلمانان و فتح منطقه با وقوع جنگ، تردد کاروان‌های تجاری در منطقه و ورود گروه‌ها و دسته‌های متعدد مهاجران مسلمان انجام شد.

براساس گزارش‌های منابع تاریخی، ترکان پیش از اسلام جامعه مذهبی داشتند، به طوری که برخی قبایل به آیین بودا اعتقاد داشتند و بعضی با پذیرش ادیان مسیحی و یهودی، با یکتاپرستی آشنا بودند و البته تا حد کمی هم معتقد به زرتشتی در بین آنها گزارش شده است. پس از یک دوره مقاومت ترکان در مقابل مسلمان، به تدریج اسلام در منطقه پذیرفته و نهادینه شد، تا حدی که ترکان در قرن پنجم، سهم بسزایی در ترویج اسلام و حراست از ثغور، چه در نقش امیران سپاه و چه در کسوت سرباز، ایفا کردند. اما در نشر اسلام میان آنان، به جز فتوحات، حضور و فعالیت گروه‌های غیرنظامی مانند صوفیان و سادات، بسیار مؤثر بود، البته هرکدام به روش مخصوص به خود آن را ایفا کردند.

هرچند درباره موضوع گسترش اسلام در ماوراءالنهر، پژوهش‌های متعددی در قالب کتاب و مقاله انجام شده است، اما چون در طول چهار قرن اول هجری و همچنین ذیل عنوان مقاله نبوده است، بررسی موضوع برای یافتن پاسخ به این سؤال که «آیا می‌توان در اسلام‌پذیری ترکان ماوراءالنهر در بازه زمانی مذکور، نقش پررنگ‌تری نسبت به صوفیان قائل شد یا خیر؟» ضروری به نظر می‌رسد.

از جمله تحقیقات انجام‌شده در ارتباط با موضوع مسلمان‌شدن ترکان، مقاله «اسلام و گسترش علوم اسلامی» نوشته تاباق و برسیم (۱۳۹۷) است که بر نقش سامانیان در گسترش اسلام تأکید دارد و نقش

صوفیان و سادات در آن بررسی نشده است، همچنین مقاله «اسلام‌پذیری اغوزها شمالی سیحون» نوشته رحمتی (۱۳۹۴) که به طور بسیار موجز در ۱۳ صفحه و طی یک سطر به فعالیت شیعیان و در صفحه یازده نیز طی یک سطر، به فعالیت مبلغان اشاره شده است. مورد دیگر، مقاله «ورود ترکان به سرزمین‌های اسلامی» نوشته دکتر شعبانی و فخاری (۱۳۹۱) است که باز به طور مختصر اشاره‌ای به صوفیان داشته است. مقاله‌ای دیگر، «نقش سادات علوی را در تحولات سیاسی ماوراءالنهر در قرن ششم ه.» نوشته رحمتی (۱۳۹۳) است که طبق عنوان، موضوع را در قرن ششم بررسی کرده است و با محدوده زمانی مقاله پیش رو تفاوت دارد.

همچنین مقاله «ترکان از شمنیسم تا اسلام»، نوشته مخبر دزفولی (۱۳۸۴) نیز دیده شده است که البته ضمن بررسی دو جنبه تبلیغی و نظامی گسترش اسلام در میان ترکان و ذکر انتشار گرایش‌های تسنن و تشیع (اسماعیلیه و امامیه)، هیچ توضیحی درباره چگونگی آن داده نشده است.

ماوراءالنهر

ماوراءالنهر یا منطقه‌ای که امروزه آسیای مرکزی خوانده می‌شود، بخشی از قاره آسیا شامل کشورهای مغولستان، قزاقستان، تاجیکستان، قرقیزستان، ترکمنستان و سرزمین تبت است (لسترنج، ۱۳۸۶، ص. ۴۰۰).

در شمال شرقی آن، رشته‌کوهی قرار گرفته است که کوه‌های آلتایی، تیانشان و استانوئی دارد و رشته‌کوه جنوبی آن هم هیمالیاست که قله‌هایی با بیش از ۷۰۰۰ متر ارتفاع، از جمله اورست آن را در بر گرفته‌اند.

از نظر آب‌وهوایی، آسیای میانه هوایی خشک و صحرایی با باران‌های کم دارد، تابستان‌هایی بسیار گرم

است. امروزه ترکستان به بخش‌های غربی، شرقی، مرکزی یا میانه تقسیم شده است، اما آنچه منظور ما در این نوشتار است، شامل مامن ترکان در مناطقی می‌شد که پیش از اسلام، فرارود خوانده می‌شد و بین اعراب ماوراءالنهر بود و ایلات سواحل سیحون (جکسارتس) اعم از ولایت چاچ، خرنخ، ایلاق، قبچاق، بلاساغون از مهم‌ترین آن بودند.

تصوف

اولین بار واژه تصوف درباره غوث بن مره گفته شد؛ زیرا در مجاورت کعبه عزلت گزید و به لقب صوفه مشهور شد (غنی، ۱۳۴۰، ص. ۳۸). اما گروهی هم عبارت تصوف را به اهل صفة منسوب داشته‌اند که البته مردود دانسته شده است، ابونصر سراج هم در *اللمع*، پشمینه‌پوشیدنشان را دلیل نام‌گذاری‌شان می‌خواند؛ چون در زبان عربی، کلمه صوف به معنی پشم است و کسانی که عبای پشمی به تن داشتند، صوفی خوانده می‌شدند (سراج، ۱۳۸۲، ص. ۲۳۰). ابن تیمیه نیز ظهور اولیه کلمه صوفیه را در بصره دانسته است که به پیروان عبدالواحدبن زید از اصحاب حسن بصری اطلاق می‌شود (همان، ص. ۴۴).

به هر حال تصوف یک حرکت اجتماعی بود که از قرن دوم هجری در بلاد اسلامی ریشه گرفت (ابن خلدون، ۱۳۸۵، ص. ۹۶۸) و در قرن هفتم هم، تفضیل و شاخ و برگ یافت.

براساس تحقیقات انجام‌شده تا امروز، به‌طور کلی آنچه درباره تصوف متوجه شدیم، این بود که بررسی وضعیت صوفیه و تأثیرگذاری آن در آسیای میانه طی سده‌های نخستین اسلامی، نشان‌دهنده مجموعه‌ای سازمان‌یافته نیست که متشکل از آموزش‌های نظری و عملی در قالب یک نهاد باشد. نظام‌های آموزشی اعم از فقه و کلام در سده‌های اول و دوم هجری تدوین

و زمستان‌هایی به‌شدت سرد دارد، پس جمعیت کمی هم دارد، دو صحرا به نام‌های قراقوم و قزل قوم و دو رودخانه سیحون و جیحون هم از پدیده‌های طبیعی آن‌اند. رودخانه‌های مزبور در قدیم آمودریا و سیردریا نامیده می‌شدند، البته از هرکدام از این رودها، شعب متعددی جدا می‌شود که ایالات ساحلی را سیراب می‌کنند. اعراب حوضه این دو رود را ماوراءالنهر خواندند. از قرن ۱۰م/۴ه، ماوراءالنهر تحت حاکمیت اقوام آسیای میانه درآمد و جیحون مرز میان کشورهای توران و ایران، قرار گرفت.

پیش از ترکان، آریایی‌ها در این منطقه سکونت داشتند و بعد به تدریج ترکان وارد شدند (وره‌رام، ۱۳۷۲، ص. ۴۰-۴۳)

از دیگر منابع آبی در آسیای میانه، دریاچه‌های آرال، بالخاش، ایسیق‌گول و توتونور را هم نام می‌برند. آبگیر اصلی رودهای سیحون و جیحون، کوه‌های تیان‌شان و پامیر است.

ایالات سغد، خوارزم، ایالت چغانیان، فرغانه، چاچ، خوارزم، اشروسنه، ایلاق و اسبیجاب مهم‌ترین مناطق آسیای مرکزی‌اند و مهم‌ترین قبایل ساکن در آن هم، اویغور، غوریان، قرلقان، ترکان کوک و موچو، توقوزها و قرقیزهایند.

اولین حمله جدی اعراب در آسیای مرکزی، با فرماندهی عبدا...بن عامر از سوی خراسان بود و بعد از آن سپاهیان مسلمان به کرات با فرماندهی افراد مختلف و به‌صورت مرحله به مرحله فتح شد که بررسی آن هدف مقاله حاضر نیست.

ترکستان

منظور از ترکستان، مناطقی است که اقوام ترک در آن سکونت دارند و البته در طول زمان گذشته تا به امروز، در اثر مهاجرت‌های مکرر ترکان متغیر بوده

پیروان این نهضت ضد اشرافی، زاهدان و عابدانی بودند که هنوز به نام صوفی یا عارف شهرت نداشتند و حتی دارای تشکل خاصی هم نبودند. این نام در قرن دوم هـ ابداع شد (ابن خلدون، ۱۳۸۵، ص. ۹۴۸) و قشیری (۱۳۶۱) نیز زمان رواج واژه تصوف را پس از اعلام ادعاهای قبایل و اقوام بر حضورداشتن زهاد و عباد در میان خود ذکر کرده است، اما سراج (۱۳۸۲) با استناد به تاریخ مکه، اثر محمد بن اسحاق بن یسار، کلمه «صوفی» را متعلق به دوران پیش از اسلام می‌داند.

در قرن سوم و چهارم، تصوف دارای ساختار فرقه‌ای شد، مقررات و رسوم و آداب حزبی با سرپرستی مرشد و پیر یا شیخ در صدر تشکیلات پدیدار شدند که بر مریدان مسلط بودند و آنها را راهنمایی می‌کردند؛ از جمله نتایج مهم تشکیل این ساختار، رواج ساخت خانقاه‌ها بود که با آموزه‌های اسرارگونه گردهمایی‌های فرقه، از چشم نامحرمان سامان می‌بخشید (غنی، ۱۳۴۰، ص. ۵۸).

صوفیان در ماوراءالنهر

هرچند نشر اسلام در آسیای مرکزی، به دست مطوعه و متشرعه انجام می‌گرفت، سفرهای مکرر فقها و مبلغان مذهبی هم، آن را تقویت می‌کرد. اما پیش از آن هم اسلام از طریق فتوحات و همچنین به وسیله عرفا و زهاد به مناطق مزبور، وارد شده بود. در واقع زاهدان و عارفانی که با کناره‌گیری از اختلافات و جنگ‌های قبیله‌ای، برای تبلیغ دین مسلک در میان مردمان منطقه زندگی می‌کردند، با منش ساده و بی‌آلایش خود، عملاً موفق به جلب اهالی می‌شدند.

کثرت زاهدان و صوفیان خراسان و وسعت حوزه طریقت‌های صوفیانه در این خطه، در مراکز فرهنگی

یافت، اما تصوف با ویژگی‌های چند جانبه‌اش در ساختاری نهادی، به زمان درازتری برای شکل‌گرفتن نیاز داشت. ظهور مبلغ‌های منفرد در درون و بیرون دیار اسلام، به‌طور مستقیم با گسترش عرفان اسلامی همراه بود که در زندگی‌نامه صوفیان معروف، گاهی ذکری از مسلمان‌شدن پیروان دیگر ادیان به دست عرفا آمده است. صوفیان برای تبلیغ اسلام، گاهی به درون استپ‌ها می‌رفتند و افراد را به اسلام فرامی‌خواندند، این کار با توجه به ماهیت غنی و کامل اسلام انجام می‌شد. در واقع در تحلیل نقش صوفیان و عرفا در نشر اسلام میان ترکان آسیای میانه، چنان‌که گفته شد چند عامل وجود داشت، مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها شامل مهاجرت عرفا و پیروان صحابه، حمایت حکام محلی و به‌ویژه سامانیان، وجود تسامح و تساهل مذهبی، اندیشه مدارا و محبت در منش‌های صوفیانه، وجود اختلاف عقاید در مذاهب اسلامی، وجود اندیشه‌های باشد، بودایی و زیارتگاه‌های آنان در منطقه، هرکدام به‌نوعی در این امر تأثیرگذار بود.

نقش تصوف در ورود اسلام به ماوراءالنهر

در سده نخستین اسلام، پس از ورود ثروت‌های سرشار به بیت‌المال در اثر فتوحات اولیه، با ظهور فرهنگ تجمل‌پرستی و زندگی شاهانه دربار خلفا و امرا و تقویت مجدد گرایش‌های قومی و نژادی که در پیش از اسلام مرسوم بود و مجدداً با شعار برتری عرب بر عجم، رواج یافته بود، عده‌ای از اهل تقوا گوشه‌نشینی و عزلت‌گزینند تا با آرامش روحی در پیروی از مشی صحابه پیامبر (ص) زندگی بگذرانند، تا حدی که نهضتی در این سبک و سیاق در سوریه و عراق شکل گرفت و رفته‌رفته به دیگر بلاد اسلام، به‌خصوص خراسان وارد شد که در نیمه اول قرن دوم هـ کانون تحرکات و اقدامات ضد اموی بود. در اصل

مهمی چون بلخ، ترمذ، مرو و بخارا، که پذیرای عارفانی چون حکیم ترمذی و ابوالعباس سیاری و... بود (زرین‌کوب، ۱۳۵۷، ص. ۴۹)، در ورود مسالمت‌آمیز اسلام در میان ترکان بسیار مؤثر بود، زاهدان با شمشیر و ارعاب وارد نمی‌شدند و رفتارهای عابدانه آنان، چهره بسیار متفاوتی را از مسلمانی نشان می‌داد که برای بسیاری از مردمان، معتمد و احترام بودند.

البته صوفیان تا پیش از اواسط قرن سوم هجری، تشکیلات مکتبی نداشتند، اما با ظهور عرفایی چون ابوالقاسم جنید بغدادی، ابوالحسن نوری و ابوبکر شبلی، تصوف به تدریج دارای تشکیلات اجتماعی شد و در پی آن با نگارش رسالات و کتب درباره مباحث نظری، طریقت صوفیه، مکتب فکری و عرفانی پدید آمد، هرچند تصوف در هر منطقه‌ای از ویژگی‌های خلقی، فکری و معنوی شیخ مشهور آن ناحیه تأثیر می‌گرفت، در نهایت تعدد مکاتب صوفیه پدید آمد که از مکتب فقهی واحدی پیروی نمی‌کردند.

گروهی از صوفیان که همواره در سفر بودند، مانند ابراهیم ادهم و ابوعلی دقاق در نشر اندیشه‌های دینی در قالب عرفان نقش پررنگ‌تری داشتند. هرچند روش‌های متفاوتی را به کار می‌بردند که از شیوه‌های تربیتی و آرای مختلف نشئت می‌گرفت.

در قرن چهارم هجری با کمتر شدن اختلافات اهل حدیث و نفوذ اندیشه‌های صوفیانه بغداد در خراسان که دروازه ورود به آسیای میانه بود، تصوف بغدادی به دیگر بلاد ماوراءالنهر هم سرایت بیشتری یافت و تعالیم صوفیانه بیشتر رواج پیدا کرد.

تحول دیگر در قرن چهارم در رابطه با تصوف، تألیف آثار ادبی خاصی بود که به «دستینه» یا کتاب‌های جامع معروف شد، هرچند پیش از این زمان مکتوب‌کردن آرای صوفیه به دست برخی مشایخ

بغداد انجام شده بود، اما در حد رسالات کوتاه و مختصر نوشته شده بودند، در حالی که دستینه‌های قرن چهارم حکم دایره‌المعارف صوفیانه را داشتند که از این نوع، به قوت القلوب نوشته ابوطالب مکی، اللمع فی تصوف تألیف ابونصر سراج طوسی و تهذیب الاسرار اثر ابوسعید خرگوشی اشاره می‌شود.

پس در خلال دوره فتوحات اندیشه‌های اسلامی که در خراسان شکل می‌گرفت، مرو پایگاه جهادی در سده اول هجری شناخته شد که مهاجرانی از صحابه و تابعین به آن توجه کردند، اولین مهاجران در ۱۱۵ هجری به سرکردگی عبدالله بن بریده به آسیای مرکزی وارد شدند. در بین آنها، مکرمه مولای ابن عباس یحیی بن معمر قاضی مرو هم بودند (ابن سعد، ۱۳۶۵، ص. ۲۱۴، ۱۰۱).

از بین صحابه پیامبر(ص)، ابو برزه اسلمی، بریده اسلمی و حکم بن عمرو غفاری به آسیای مرکزی وارد شدند، از دیگر مبلغان زهد اسلامی در مرو، لاحق بن محمد مشهور به «ابو مجلز سدوسی» بود. او نیز بین سال‌های ۱۰۶-۱۰۰ از مهاجران بصره بود که در مرو به مصاحبت عمر بن عبد عزیز درآمد (همان، ص. ۱۰۲/۷؛ ابن اثیر، ۱۳۴۸، ص. ۵۲/۴).

از دیگر شخصیت‌های علمی در این رابطه، یحیی بن یعمر لیثی بود که آموزش‌های او بر پایه نظریه رجا و جبر براساس گفتارهای امام علی(ع) در تعلیم زهد و صوفیان، چند نسل بعد در آسیای میانه نقش پررنگی ایفا کرد (پاکتچی، ۱۳۹۲، ص. ۲۶).

به جز مرو و بخارا، سمرقند هم شاهد حضور عارفان و صوفیان به‌نامی بود که بیشتر از بصره و بغداد به خراسان مهاجرت می‌کردند و با تعالیم فکری و عملی خود، زمینه‌های لازم برای رواج اخلاق و زهد صوفیانه را در مناطق هم‌جوار فراهم کردند؛ از جمله آنها ابوالعالیه ریاحی، محمد بن واسع و عطا خراسانی

بودند.

تصوف تا قرون پنجم و ششم، مذهبی مقبول بود و در خراسان از سده سوم تا ششم رواج داشت. در این زمان مشایخ خراسان به ماوراءالنهر هم راه یافتند، در واقع ماوراءالنهر مرکز تلاقی فرهنگ‌های مهم آسیایی بود. ویژگی مهم تصوف در ماوراءالنهر، آن بود که علاوه بر داشتن وجوه مشترک با تصوف در خراسان، از بودائیسیم هم تأثیر گرفته بود. بخارا یا بخارای شریف، مهم‌ترین مرکز تصوف در ماوراءالنهر، بود (وامبری، ۱۳۴۷، ص. ۲۴۴-۲۴۸). تصوف در سمرقند و خوارزم هم، در میان طبقات پیشه‌ور رواج داشت، اما دارای رنگی غیر حماسی بود. در اصل تصوف در ماوراءالنهر تا قبل از قرن هشتم هـ فاقد تشکیلات و ساختارهای یک مکتب بود. همچنین در قرون اول و دوم هجری هم، فاقد استقلال بود، یعنی به‌عنوان مجموعه‌ای سازمان‌یافته از دیگر نهادهای آموزشی موجودیت نداشت، بلکه در دل نظام‌های آموزشی پدید می‌آمد که ظاهر می‌شدند. اولین گروه مهاجران عرب در ماوراءالنهر در سال ۴۵۰ هـ در زمان حکومت امیر بن احمر حاکم مرو، از سوی زید بن ابوسفیان حاکم بصره اتفاق افتاد که البته به اتفاق خانواده‌هایشان در مرو ساکن شدند (بلاذری، ۱۳۴۷، ص. ۴۰۰-۴۰۹). از بین صحابه پیامبر (ص) که در پس اندیشه گسترش فتوحات و انجام جهاد به مشرق روانه شدند، تنها سه تن به نام‌های ابوبرزه اسلمی، بریره حصیب اسلمی و حکم ابن عمر و غفاری به آسیای مرکزی رفتند و بر فرهنگ بومی آن منطقه تأثیر گذاشتند. همچنین برخی از شاگردان ابوحنیفه، تعالیم اعتقادی او را در خراسان و ماوراءالنهر ترویج دادند، مانند مسلم بن سالم بلخی که علاوه بر نشر اعتقادات حنفی، فعالیت‌های سیاسی علیه هارون را نیز ترتیب داد (ابن سعد، ۱۳۶۵، ص. ۱۰۶/۷). ابراهیم ادهم،

یکی از شخصیت‌های برجسته قرن دوم هجری است که در عرفان بسیار شهرت یافت. او در اثر تحولات روحی بلخ را ترک کرد و تعالیمش را در حال سفر به نقاط مختلف، به شاگردانش می‌آموخت و این چنین در نشر اندیشه‌های دینی بسیار تأثیرگذار بود (سلمی، ۱۳۸۶، ص. ۳۰-۳۸؛ حموی، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۶/۳).

زهد و تصوف در عصر طاهریان و سامانیان

هرچند طبق اخبار، هیئت‌هایی در قرن سوم برای تبلیغ اسلام از طرف المقتدر به مناطق ترک‌نشین اعزام شدند که از آن جمله به هیئت ابن فضلان اشاره می‌شود (منبر دزفولی، ۱۳۸۴، ص. ۵۷)، اما وزرای طاهریان و سامانیان در قرن سوم هجری، از مهم‌ترین مشوقان فعالیت‌های علمی در ماوراءالنهر بودند. تأسیس مراکز علمی، شامل مدارس و مراکز آموزشی و ساخت رباط‌ها و ترویج اندیشه‌های صوفیانه در مناطق نام‌برده و انتقال آن به آسیای میانه به دستور آنان انجام می‌شد. تعالیم حسن بصری از این جمله بود که در مراکز نام‌برده جریان داشت. در دوران حکومت سامانیان، بیشتر حکومت‌های نامسلمان ترک از میان رفتند. با ریشه‌گرفتن اسلام در آن بلاد، شرایط مناسب برای ثبات اسلام فراهم آمد. مذاهب حنفی و شافعی در ماوراءالنهر، بیش از مذاهب دیگر نفوذ و گسترش یافته بود و البته از بین این دو نیز، مذهب حنفی رشد و رواج بیشتری داشت، به طوری که مذهب شافعی فقط در نواحی چاچ، ایلاق و سواد بخارا، رایج شده بود (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۳۲۳).

در اواخر قرن سوم هـ امرای سامانی، مذهب حنفی را مذهب رسمی خود اعلام کردند. از بزرگان مکتب حنفی در این زمان، ابوحنفص کبیر نجاری است. سمرقند و بخارا، مهم‌ترین کانون رواج مکتب حنفی در ماوراءالنهر بودند که بخارا در این هنگام «قبه

تشکیل این مدارس، تقلیدی از «ویهارای» بودایی بود (بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۷۵).

نخستین ناقلان تعالیم صوفیه

اولین محافل صوفیه در آسیای مرکزی، مانند حلقه‌های واسطه میان محافل اصحاب حدیث و مکاتب صوفیه عمل می‌کردند. آنها تنها نقش انتقال‌دهنده اندیشه‌های صوفیانه را ایفا می‌کردند و صاحب و مؤسس افکار خاص تصوف نبودند.

اشخاصی همچون ابراهیم بن شماس سمرقندی (۲۲ق)، عبدالله ابیوردی، محمد بن علی شقیق، علی بن خشرم، فتح بن شخرف کش (۲۷۳ق)، حسین بن عبدالله بن شاکر سمرقندی، عبدالقدوس چاچی و محمد بن یحیی مروزی، این امر را بر عهده داشتند. همه افراد نام‌برده در خطه خراسان پا به عرصه وجود گذاردند و برخی از آنها مانند محمد بن علی شقیق، بر جهاد و غزا هم مداومت ورزیدند (پاکتچی، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۳) و به همین دلیل به مطوعه شهرت یافتند. به جز افراد نام‌برده، شخصیت‌های دیگری هم در ماوراءالنهر طی قرن سوم هجری ظهور کردند که بعید نیست اندیشه‌های آنان به آسیای مرکزی هم وارد شده باشد. از این گروه، به افراد زیر اشاره می‌شود.

اشخاصی چون ابوتراب محمدبن حصین نخشی (۲۴۵ ه) که از اولین نظریه‌پردازان صوفیه در شرق قلمداد می‌شود و البته شیوه صوفیانه او همراه با ریاضت و پرهیز سخت بود. او فقر به معنای رهایی را می‌ستود. ابو عبدالله محمد بن علی بن حسن ترمذی مشهور به حکیم ترمذی (۲۸۵ ق) نیز، از مهم‌ترین مشایخ و دانشمندان حوزه تصوف در ماوراءالنهر بود. او در سال ۲۸۵ هـ و زمانی که لیث صفاری به ماوراءالنهر تاخت و امیر سامانی را عزل کرد، به نیشابور رفت و در آنجا کلاس نقل حدیث را تشکیل

الاسلام» خوانده می‌شد. صالح ذوالنون مصری- فضیل بن عیاض انطاکی و بایزید بسطامی، از پیشگامان مکتب حنفی بودند که حلقه اتصال زهد و تصوف شدند و در ماوراءالنهر هم از ابوبکر وراق ترمزی احمدبن خضرویه، ابوبکر واسطی ابن فرغانی، ابراهیم بن ادهم، شقیق بلخی، حاتم اصم معاذ نسفی، ابوالقاسم حکیم ترمذی و ابوليث سمرقندی یاد می‌شود (نرشخی، ۱۳۶۳، ص. ۷۷-۸۰).

به جز مذهب فقهی حنفی، در این دوره مذاهب کرامیه و «ماتریدیه» هم در ماوراءالنهر و شمال خراسان نیز مریدان زیادی داشتند (فخر رازی، ۱۳۶۴، ص. ۶۸؛ شهرستانی، ۱۳۲۵، ص. ۹۵-۱۰۴). فرقه ماتریدیه در ماوراءالنهر، در میان حنفی‌مذهبان گسترش یافت. مؤسس آن ابومنصور ما تریدی انصار حنفی از مشاهیر زاده ما ترید، از آبادی‌های مجاور سمرقند بود. او در زمان متوکل عباسی متولد شد، مذهبش مؤید کلام معتزله بود و در کلام، اختلاف‌هایی با ابوالحسن اشعری داشت (صابری، ۱۳۸۴، ص. ۲۹۳). ما تریدی در علم فقه از پیروان ابوحنیفه بود (مشکور، ۱۳۳۷، ص. ۳۸۹). این فرقه تا حد زیادی موفقیت‌های خود را مدیون تأثیرپذیری از فقه حنفی بود، چون مذهب غالب حکام منطقه قلمداد می‌شد. ابومنصور بانی این مذهب، نظریه حنفیان را به شکل یک نظام کلامی تنظیم کرد.

یکی از دلایل مهم رواج مذهب حنفی در این مناطق، حنفی‌بودن سلاطین سامانی بود و همچنین عامل اصلی موفقیت ما تریدیه در ماوراءالنهر، آن بود که «فقه حنفی» در میان مردم وارد شده بود، فقهای حنفی نیز در دل توده نفوذ داشتند و مذهب کلامی ما تریدی در بین آنها رواج داشت. در تبلیغ برای گسترش اسلام در آسیای میانه، تأسیس مدارس عالی الهیات نقش بسزایی ایفا کرد. البته

داد. از جمله شاگردان او در این جلسات درس، یحیی بن منصور و حسن بن علی نیشابوری بودند (همان، ص. ۱۵۳). ابوسعید بن ابی‌الخیر نیز از مشاهیر صوفیه در این قرن است.

افکار ابوالفضل سرخسی در اندیشه‌ها و آری ابوسعید کاملاً مشهود بود. سرخسی خود تعلیم‌یافته «مکتب عراق» بود، چون از جمله شاگردان «طریقت ابونصر سراج از مشایخ» جنید بغدادی محسوب می‌شد. البته ابونصر با چند واسطه به جنید می‌رسید (همان، ص. ۲۹۴).

به‌طور کلی تعالیم ابوسعید در دو بعد «روش سلوک بنده و خداوند» و «انسان و مخلوقات» مطرح شد. او موفق شد مکتبی را در خراسان بنا نهد که عمده ویژگی‌اش، استناد به احادیث پیامبر (ص) بود.

«رباط‌ها» یکی از مراکزی بودند که صوفیان آنها را پدید آوردند و برای تبلیغ اسلام تأثیر بسزایی در ماوراءالنهر داشتند. این مراکز ابتدا برای اسکان مزداران ساخته و از طرفی زهاد و صوفیانی هم ساکن آن شدند، اما «اشرس بن عبدالله السمی» جانشین «اسدبن عبدالله القسری» حاکم این منطقه، اولین کسی بود که اقدام به احداث رباط در ماوراءالنهر کرد و در سال ۱۰۹ هـ / ۷۲۹-۷۲۷ م حکومت را بر عهده داشت (سمعانی، ۱۳۶۸، ص. ۵۷).

از رباط‌های مهم، به رباطی در «دارزنجی» اشاره می‌شود که پارچه‌های پشمی و الیاف از کالاهای عمده آن بود. در جنوب همین شهر و نزدیک رود «زامل»، شهر دیگری به نام «صرمنجی» وجود داشت که در قرن چهارم، رباط مهمی در آن ساخته شده بود، روزانه در آن نان صدقه می‌دادند و این امر در ترویج اسلام میان اهالی و فقرا بسیار اهمیت داشت. این رباط را حسن بن حسن، امیر آن دیار ساخته بود (لسترنج، ۱۳۸۶، ص. ۶۶۹). «ترمذ»، مهم‌ترین شهر در ایالت

چغانیان بود که بازارهای مهمی داشت، این بازارها بیشتر با آجر ساخته شده بودند. در این شهر کالاهای نواحی شمالی خراسان به‌وفور یافت می‌شد، علاوه بر ترمذ، تنگه باب‌الحدید نیز در این نواحی قرار داشت و از نقاط مهم و دارای مراکز تجاری و اجتماعی بود که رباطی هم در آنجا ساخته بودند (ابن حوقل، ۱۳۶۶، ص. ۳۴۹-۳۵۰، ۴۰۰-۴۰۱).

در گزارش‌های تاریخی از وجود رباطی در نزدیکی «مرکی» نام برده شده است که در نیمه دوم قرن چهارم هـ / دهم به فرمان «فائق» بنا شده بود. وجود این رباط حاکی از نفوذ سامانیان مسلمان در میان ترکان بود (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۲۷۵).

درواقع نتیجه این است که وجود رباط‌ها باعث رواج اسلام در بین اهالی صحرا و شهرهای مرزی می‌شد، شهرهای «ینی‌کت»، «جند» و «خواره» از این جمله بودند (بارتولد، ۱۳۷۶، ص. ۳۹۶). ترکان غز که در غرب و جنوب غربی اسفنجاب سکونت داشتند و همچنین آن دسته از ترکمن‌هایی که تحت ریاست سلجوق بودند و با مسلمان‌شدن او اسلام آوردند هم، از همین دسته مزداران شمرده می‌شدند (کاشغری، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۷/۱؛ ابن اثیر، ۱۳۴۸، ص. ۳۲۲/۱).

نقش رباط‌ها و خانقاه‌های صوفیه در ایجاد تشکیل اجتماعات آنها و وضع آداب و مقررات خاص برای حضور در این اماکن اهمیت می‌یافت، همچنین الحاق موقوفات و اموالی که برای تأمین مخارج این مراکز لازم بود نیز، بحث اقتصادی-اجتماعی جدیدی را در این رابطه به میان می‌آورد.

صوفیه در طول تاریخ در برقراری و حفظ ارتباط با پیامبر از طریق صحابه و تابعان کوشید؛ زیرا تنها از این طریق از تهمت بدعت‌گذاری مبرا می‌شد، بنابراین در تحکیم این هدف هم برای تدوین «فرقه‌ای تاریخی» همت گمارد و هم درباره تدوین طبقات

صوفیه مبادرت ورزید.

به نظر می‌رسد همین ویژگی خاص تصوف در مناطق ترک‌نشین آسیای میانه تأثیر گذاشت؛ چون صوفیه اسلام را مکتب عشق و محبت خدای واحد معرفی می‌کرد و تساهل و مدارای آنان باعث جذب ترکان به اسلام می‌شد، به‌خصوص در ارائه الگوهای رفتاری در دو بعد فردی و اجتماعی، بیش از مکاتب تنها علمی و فقهی نقش داشتند؛ پس روند پیشروی و تأثیر تشکیلات آنها تدریجی، آرام و البته فراگیر بود. آثار هنرمندان و فلاسفه و شعرای بسیاری، معرف تأثیر بسزای تبلور روح اسلام از طریق تصوف و عرفان در آسیای مرکزی است؛ چون کمتر از ارباب و عذاب، در باورکردن توحید سخن گفته می‌شد و در اصل صوفیان و عرفا با استناد به عشق الهی، چهرهٔ مهربان‌تر و جذاب‌تری از اسلام را برای غیرمسلمانان ترسیم می‌کردند. تشکیل سلسله‌های صوفی از قرن ششم هجری به بعد، باعث ماندگاری طریقت‌های صوفیه شد. نسبت‌دادن کرامات به مشایخ صوفیه، به‌شدت در جذب ترکان به اسلام مؤثر بود و چون بیشتر صوفیان از پیشه‌وران و روستاییان بودند، بین اصناف و صوفیه همبستگی عمیقی برقرار بود. شیوهٔ سادهٔ زندگی عرفا و صوفیان که به دور از تکلف روزگار می‌گذرانند، با سبک زندگی بیابان‌گردی سادهٔ ترکان شباهت‌هایی داشت و این خود برای ترکان جالب‌توجه بود. از دیگر شیوه‌های تبلیغی میان صوفیان و عرفا، مسافرت و رفتن به نقاط دور و نزدیک برای تبلیغ اندیشه‌های خود بود و یا شاید در میان خودشان، به‌جهت فرار و دوری از لذت شهرت بود. یکی از دلایل رواج آموزه‌های تصوف میان مردم، عادی زندگی کردن عدهٔ زیادی از صوفیان بود، به‌نحوی که تشکیل خانواده می‌دادند و این باعث دوام ارتباط آنان با مردم می‌شد.

نقش سادات در ورود اسلام به ماوراءالنهر

نگرش سادات به خلفا، به‌عنوان غاصب حق امام علی بر خلافت، غضب خلفای اموی و عباسی را نسبت به آنها برانگیخت؛ بنابراین آنها مجبور به مهاجرت به مناطق هرچه دورتر، مانند ماوراءالنهر شدند.

موقعیت جغرافیایی این منطقه، باعث جلب توجه سادات شد، به‌نحوی که تا پایان قرن چهارم.ه، به یکی از مراکز تجمع سادات تبدیل شد. این گروه مهاجران برای تأمین معاش خود در همهٔ حرفه‌ها و اصناف و از همه بیشتر در کشاورزی مشغول شدند، عده‌ای هم به پیشه‌وری و همچنین تعلیم و انتشار علوم دینی و حدیث اهتمام ورزیدند، حتی گروهی از آنها با شرکت در جنگ‌ها به مناصبی چون امیری لشکر، سرهنگی، سپهسالاری و قضاوت لشکر هم دست یافتند. این نبردها بیشتر با هدف حراست از

مرزهای شرقی امپراتوری اسلامی در مقابل یورش‌های قبایل قپچاق، اویغور، ییغو و باسمیل، شکل گرفته بود (کاشغری، ۱۳۷۵، ص. ۱/۳۷۷).

سادات ضمن هم‌جواری با ایلات ساکن در منطقه، مانند قرق‌ل‌ها، با آنان پیوندهای محکمی برقرار کردند.

سادات در نواحی شرقی قلمروی سامانی و فرغانه مستقر و در مجاورت با ایلات و عشایر ترک با ایجاد ارتباطات تجاری در معاملات، باعث آشنایی آنها با اسلام شدند. این ایلات که خود اهل سیر بین مناطق مختلف بودند، به‌نوعی اخبار اسلام را به اطراف می‌پراکندند و باعث انتشار آن می‌شدند (رحمتی، ۱۳۸۷، ص. ۷۸).

به مرور زمان، سادات در شهرهای مهم منطقه مانند بخارا، سمرقند و کش مستقر شدند. بنا به گزارش منابع در قرن سوم ه، بخارا در اوج پیشرفت در علوم اسلامی بود، به‌نحوی که تنها ۴۰۰ فقیه در آن

زندگی می‌کردند. سمرقند نیز در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، مسکن جمعی از شیعیان بود. تلاش‌های محمدبن مسعود عیاشی در برگزاری کلاس‌های عمومی و خصوصی درس حدیث، شاهی بر این موضوع بود. همچنین از محدثان مشهور دیگر شیعه در منطقه، ابو عمرو محمدبن عبدالعزیز کشی در کش و استادان او، ابراهیم بن نصیر کشی، حمدویه بن نصیر کشی، عثمان بن حامد کشی، سعدبن جناح کشی، محمدبن حسن برنانی کشی بودند که با آموزش نظام‌مند تعالیم اسلام و نقل احادیث، نقش پررنگی در نهادینه شدن اسلام در منطقه داشتند.

گرایش شیعی در این مناطق، با طیف امامی دوره سامانیان وجود داشت، در میانه قرن سوم هجری، مکتب امامی حسین بن شکیب متکلم مروزی در انتقال اعتقادات امامی به عراق و خراسان و از طریق خراسان به ماوراءالنهر، اهمیت بسزایی داشت، همچنین ابن بابویه از علمای امامی در قرن چهارم، برای تعلیم به نواحی فرغانه و ایلاق سفر کرد (مخبر دزفولی، ۱۳۸۴، ص. ۵۸).

کرامیان با مراسم مناقب‌خواهی به شدت دشمنی کردند که شیعیان درباره کرامت امام علی(ع) در کوی و برزن اجرا می‌کردند، این موجب معرفی آنها در بین مردم می‌شد و مخاطبان و علاقه‌مندان زیادی را جذب می‌کرد (همان، ص. ۱۹۲) اخبار ورود تعدادی از این سادات مناطق مختلف، در گزارش‌های کتب تاریخی آمده است که مهم‌ترین آنها ذکر می‌شود:

اولین شهر، «اشروسنه» از نواحی فرغانه بود که شمار درخور توجهی از علویان و طالبیان به آن مهاجرت کردند که از مشهورترینشان علی بن قاسم بن احمدبن عیسی رومی، فرزند محمد ازرق بن عیسی اکبر بن علی عریضی فرزند امام جعفر صادق(ع) بود (ابن طباطبا، ۱۳۷۳، ص. ۱۱۷). اخسیکت از

نواحی ترک‌نشین نیز پذیرای اولاد امام حسین(ع)، از جمله فرزندان حسین اصغر بن علی بن حسین و برخی از اولاد عبید... اعرج بود. همچنین احمدبن ابراهیم بن محمدبن حمزه بن عبید... اعرج بن حسین اصغر فرزند علی بن حسین(ع) که خود پسری به نام علی داشت نیز، به این منطقه وارد شده بود، ولی براساس گزارش شریف نسب‌شناس که ادعای ملاقات با ایشان را در سال ۴۵۸ در اصفهان داشته است، پس از چندی به اخسیکت مهاجرت کرده است، گویا مدتی را در اصفهان مقام گرفته بود (همان).

از فرزندان ائمه بکرات، مهاجرانی به بلخ و بخارا وارد شده‌اند که از اولاد امام حسن(ع) افرادی نظیر علی بن قاسم بن عبدالله بن حسن اعوربن محمدکابلی بن عبدالله اشتر و فرزند محمدنفس زکیه بودند؛ مانند ابوالفرج محمدبن هارون بن هارون بن محمد بن عیسی بن ادیسی اصغر فرزند عبدالله بن حسن بن حسن (همان، ص. ۱۶۳-۱۶۴).

به جز بلخ، از نواحی بسیار مهم دیگر در خراسان، که پذیرای مهاجران علوی مکی یا مدنی بودند، باید بخارا را در نظر داشت که همچون بلخ از اولاد حسن بن علی(ع)، اولاد جعفر بن حسن بن حسن، اولاد زید بن حسن بن حسن (از همدان به بخارا)، فرزندان اسماعیل جالب الحجاره فرزند حسن بن زید، اولاد حسین بن علی(ع)، فرزندان امام محمدباقر(ع) و امام موسی کاظم(ع)، اولاد علی عریضی فرزند امام جعفر صادق(ع)، اولاد حسین اصغر فرزند امام زین‌العابدین(ع)، اولاد علی بن حسین اصغر، فرزندان جعفر طیار را هم نام برده می‌شود (ابن طباطبا، ۱۳۷۳، ص. ۱۶۸-۱۷۳).

ترکستان نیز از زید بن حسن بن علی(ع) اولاد قاسم بن حسن بن زید و تعدادی از فرزندان محمد بطحانی، پسر قاسم بن حسن به ترکستان مهاجرت کردند، شامل علی بن هارون بن محمد بطحانی و

نیمه دوم قرن چهارم هجری، کرامیان موفق به جلب گروهی از اقلیت‌های یهودی و مسیحی شدند؛ زیرا خود نیز منشی زاهدانه را در زندگی عملی کردند.

از جمله راه‌های تبلیغی کرامیان، اقدام علمای آنها به روش فصالی بود که بعدها به صوفیان و دراویش هم انتقال یافت. در این روش، فصال در کوی و برزن می‌گردد و ضمن بیان موعظه و اندرز در قالب شعر، دیگران را ارشاد می‌کند که این کار بیشتر از هر مکان دیگری، در بازارها و از جمله بازار نیشابور انجام می‌شد (همان، ص. ۱۸۱). علاوه بر مدارس، خانقاه‌ها هم محل آموزش کرامیه بود. البته اولین خانقاه متعلق به محمد بن کرام بود که گویا قبل از ۲۳۷ هـ ساخته و خانقاه دیگری به دست ابومحمد عبدا... بن محمد بن سلیمان سجزی از یاران محمد بن کرام در سمرقند بنا شد. اما معروف‌ترین خانقاه کرامی در بیت المقدس نام‌برده شده است (رحمتی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸۱).

با توجه به مناقشات مداوم و دامنه‌داری که در قرون اولیه اسلامی در نقاط مختلف امپراتوری اسلامی و از جمله خراسان برپا بود، رقابت برای کسب امتیازات سیاسی - اجتماعی گروه‌ها و دسته‌های متعدد مسلمانان شدید شد و این امر برای افرادی که خواهان آرامش و عبادت بودند، فرصتی را برای مهاجرت به بلاد دورتر فراهم می‌کرد. نیشابور و هرات از جمله مهم‌ترین شهرهای خراسان بزرگ در قرون سوم و چهارم هـ بودند که شاهد اختلافات مذهبی و غیرمذهبی فرق و گروه‌های اجتماعی بودند. رقابت‌های مزبور در نیشابور، به تفکیک محلات شهری به دو قسمت حیره و منیشک منجر شد که اولی مسکن اعیان، علما و تجار بود و مابقی در منیشک سکونت داشتند (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۱۵۳). براساس تحقیقات انجام‌شده، کرامیان هم در قسمت دوم ساکن بودند، به همین دلیل با شیعیان ساکن حیره

حسین بن هارون که به گزارش شریف نسب‌شناس، حسین بن هارون در کوفه پسری به نام ابوعیسی علی داشت و فرزندانش به بنی عزیز شهرت یافتند (همان، ص. ۱۷۹).

نقش کرامیه در گسترش اسلام در ماوراءالنهر

کلام کرامیه در سده سوم هـ با آموزه‌های ابو عبدالله محمد بن کرام سیستانی آغاز و از همان ابتدا، با مخالفت دیگر مذاهب اسلامی روبه‌رو شد، اما تا اوایل سده هفتم هجری در خراسان فعال بود و در دوره غزنوی، از جمله فرق تأثیرگذار در اوضاع اجتماعی خراسان محسوب می‌شد که با یورش مغول به‌طور کامل نابود شد.

کرامیان با تأسیس مدارس و خانقاه‌ها، در بخش عمده‌ای از جهان اسلام، از فسطاط در مصر تا سیحون در ماوراءالنهر، به‌خصوص طی قرن چهارم هـ با حمایت غزنویان در گسترش اسلام، در بین نامسلمانان و از جمله ترکان نقش داشتند. البته تمرکز آنها در نیشابور، به‌عنوان کرسی خراسان و هم مرکز فرهنگی این خطه بیشتر بود و پس از نیشابور، هرات مرکز آنها شد (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۲۵۲-۲۵۳).

مؤسس فرقه کرامی با تسامح درباره قواعد دستوری و گفتاری زبان عربی در عبادات و مناسک مذهبی، موفق به جلب پیروانی در بین افراد بی‌سواد یا کم‌سواد ایرانی شد، به‌طوری که اسفراینی نقل کرده است برای اولین بار عده زیادی از مردم بادغیس در نواحی شومین و افشین به محمد بن کرام گرویدند، عده‌ای از آنها همراه او به نیشابور رفتند و هسته اولیه کرامیه را تشکیل دادند (رحمتی، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۷). همچنین آنها به فقرا مشهور شدند، هرچند نفوذ این عده در میان صنعتگران که از جمله پایین‌ترین طبقات شهری بودند، باعث ورودشان به جامعه شهری شد. تا

و جذاب‌تری از اسلام را برای غیرمسلمانان ترسیم می‌کردند، اما توان پاسخگویی به شبهات و ابهامات مختلفی را هم نداشتند که در انجام عبادات یا مسائل اعتقادی پیش می‌آمد.

در حالی که سادات کار تعلیم علوم دینی را بیشتر با استناد به آیات قرآن و ذکر احادیث به شکلی نظام‌مند اجرا می‌کردند و به این طریق سیمای جدی‌تری از اسلام با لزوم اطاعت در ذهن مخاطب ترسیم می‌کردند. رفع نیازها و الزامات زندگی عادی در سفارش‌های اسلامی، نسبت به عقایدی که قبل از اسلام در میان ترکان رواج داشت، خیلی بهتر و جامع‌تر طراحی و برنامه‌ریزی شده بود، حتی می‌بایست داد و ستدها و تجارت تحت قوانین مشخص و معینی در اسلام انجام می‌گرفت؛ به‌خصوص چون طریقت‌های صوفیه بسیار دیرتر از دیگر مکاتب و مذاهب اسلامی در یک ساختار مشخص شکل گرفت، نقش صوفیان در نهادینه کردن اسلام در ماوراءالنهر بسیار کم‌رنگ بود. سلسله‌هایی که به نام صوفیان خوانده شده‌اند، از قرن ششم هجری به بعد شکل گرفتند و هرکدام در پی ساخت شجره‌نامه برای خود بودند تا به ترتیبی به واسطه صوفیان متقدم به صحابه و پیامبر (ص) نسب برسانند. در فاصله سال‌های ۴۵۰-۳۵۰ هـ هرج و مرج‌های مذهبی در خراسان و ماوراءالنهر وجود داشت تا حدی که گاهی مشاجرات ارباب مذاهب به قتل و ناهنجاری‌هایی منجر می‌شد. بیشتر مذاهب اسلامی در زمان بنی‌عباس ظهور یافتند که بسیاری از آنها در فروع و برخی از اصول دین با هم اختلاف نظر داشتند. در داخل ایران هم مانند دیگر نقاط امپراتوری اسلامی، اختلافات مذهبی به شدت جریان داشت. همچنین نسبت دادن کرامات به اولیاءالله و طبقات مشایخ صوفیه به شدت در این زمان رواج یافته بود.

رقابت می‌کردند. در این رهگذر، کرامیان در جلب فقرا می‌کوشیدند، البته به نظر می‌رسد اختلافات آنها با شیعیان باید از نوع مذهبی باشد؛ زیرا بزرگان شیعه خود حامی ستم‌دیدگان و ضعیفا بودند و از این رهگذر، مروج اسلام در میان طبقه ضعیف محسوب می‌شدند و نباید اختلاف این دو را از نوع رقابت کرامیان با اعیان و اشراف قلمداد کرد. اوضاع شهر مهم دیگر خراسان در هرات هم، به همین منوال بود، یعنی کرامیان با گروهی موسوم به «عملیه» کشمکش داشتند. البته شاید این گروه پیروان مذهب حنفی بودند (رحمتی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸۱).

نتیجه‌گیری

اکنون طبق بررسی‌های انجام‌شده در مقاله، سادات در تحولات سیاسی ماوراءالنهر که بیشتر مردمانشان پیروی مذاهب حنفی و شافعی بودند، اما حضور افرادی چون محمد بن مسعود کشی و دیگر سادات مشهور، موجب مهاجرت و اسکان جمع درخور توجهی از شیعیان و سادات به منطقه شد، حضور وکلا و نواب امام زمان (ع) برای این منطقه که مأمور رسیدگی به امور شیعیان بودند، این مطلب را تأیید می‌کند که اگر جمعیت شیعه و سادات حضور نداشتند، به تبع وکیلی هم برایشان معین نمی‌شد. در این میان، از نواب معروفی چون جعفر بن معروف کشی نام برده می‌شود.

گرایش به شیعه در این مناطق با دو مذهب امامی و اسماعیلی در دوره سامانیان وجود داشت و البته گسترش اسلام در آسیای میانه، تا حدی هم از طریق فعالیت‌های تبلیغاتی عرفا و صوفیه انجام شد، تبلیغات صوفیان در این امر از آن رو موفقیت‌آمیز بود که کمتر عقاب و عذاب را در تعالیم دینی بررسی می‌کردند. در اصل صوفیان با استناد به عشق الهی، چهره‌مهربان‌تر

همان‌گونه که گفته شد، چون زهد و ریاضت صوفیه با عشق و محبت درآمیخته بود، بیش از اهل مدرسه، دل‌های ساده و پرشور را جذب می‌کرد که کمتر به خود زحمت التزام به دستورات و انجام وظایف عبادی یک مسلمان را می‌دادند؛ به‌خصوص پیشه‌وران و روستاییان به آنان روی می‌آوردند و برخلاف زمان قدیم که بیشتر فقیه و محدث و اهل قرآن بودند، صوفیان بیشتر از پیشه‌وران بودند که بین اصناف و صوفیه همبستگی عمیق برقرار می‌کردند. قشر عظیمی از اهالی آسیای مرکزی که در اثر حملات و فتوحات با چهره سختی از مسلمانان روبه‌رو شده بودند و چه‌بسا به همین دلیل هم، به اسلام تمایلی نداشتند و درباره شناخت آن دچار خطا و سردرگمی می‌شدند، با رؤیت نحوه زندگی ساده و سالکانه عرفایی چون ابراهیم و شقیق و رابعه، چهره دیگری از اسلام را دیدند که در آن حرص و ستم و بی‌عدالتی حکام ولایات وجود نداشت. اینکه هرکس با ورود به جرگه عشق به خداوند برسد و معیار محک ایمان و کفر فقط خداوند باشد، باعث جلب عده بیشتری از ترکان و اهالی آسیای مرکزی به اسلام می‌شد. تصوف در بلاد ترک‌نشین، به‌واسطه دو دلیل شارح اسلام بود، یکی حمایت دولت‌ها و حکومت‌ها از مکاتب عرفانی و دیگری رواج زندگی قبیله‌ای که در آن تعصبات قبیله‌ای و پیروی شدید از بزرگ قبیله، اساس همه روابط درون قبیله‌ای را تشکیل می‌داد، اما در ایران، وابستگی میان صوفیان و حکام وجود نداشت و زندگی قبیله‌ای هم مرسوم نبود؛ بنابراین ملامتیه در خراسان بیش از همه طریقت‌های تصوف رشد کردند، به‌ویژه در قرون چهار و پنجم که شاگردان بایزید و جنید به این خطه وارد شدند. در ترکستان در فرغانه، مشایخ بزرگ را «باب» می‌نامیدند، «باب عمر» یکی از مشایخ صوفیه این شهر بود که در قرن پنجم هـ

می‌زیست. کرامیان هم دسته‌ای دیگر از مبلغان بودند که در قرن سوم هجری در خراسان پدید آمدند، اما چون از همان آغاز با مخالفت دیگر مذاهب اسلامی روبه‌رو شدند، تا اوایل قرن هفتم هجری فقط در خراسان فعالیت می‌کردند. این گروه با تأسیس مدارس و خانقاه‌ها در بخش عمده‌ای از جهان اسلام، از فسطاط در مصر تا سیحون در ماوراءالنهر، به‌خصوص طی قرن چهارم هـ با حمایت غزنویان در گسترش اسلام در بین نامسلمانان و از جمله ترکان نقش داشتند و البته تمرکز آنها در نیشابور به‌عنوان کرسی خراسان و هم مرکز فرهنگی این خطه بیشتر بود؛ پس از نیشابور، هرات مرکز آنها شد. به هر حال با همه تنش‌هایی که فرقه کرامیه در میان گروه‌های مذهبی دیگر ایجاد کردند، نقش آنها را در ترویج اسلام با روش فصالی و تأسیس نهادهای آموزشی مانند مدرسه و خانقاه، نباید فراموش کرد. این گروه در همه طبقات طرفدارانی یافت و از این طریق، قشربندی اجتماعی را به هم ریخت و چالش‌های جدید اجتماعی را در راستای عدالت‌خواهی فراهم کرد.

درواقع در تحلیل نشر اسلام میان ترکان ماوراءالنهر، چنان‌که گفته شد چند عامل و طریق وجود داشت. مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها شامل ۱- مهاجرت عرفا و پیروان صحابه؛ ۲- حمایت حکام محلی و به‌ویژه سامانیان؛ ۳- وجود تسامح و تساهل مذهبی؛ ۴- اندیشه مدارا و محبت در منش‌های صوفیانه؛ ۵- وجود اختلاف عقاید در مذاهب اسلامی. اما با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در مقاله، اکنون در پاسخ به سؤال مقاله باید گفت، با توجه به اینکه بیشتر فعالیت‌های سازمان‌یافته از طریق نقل احادیث پیامبر، تعلیم کلام و دیگر علوم اسلامی، ایفای نقش‌های اجتماعی، اقتصادی و نظامی در ماوراءالنهر را سادات انجام می‌دادند، پس در نهادینه‌شدن و

[/473157](#)

حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰). معجم البلدان (علینقی منزوی، مترجم). سازمان میراث فرهنگی. رحمتی، محسن (۱۳۹۳). نقش سادات علوی در تحولات سیاسی ماوراءالنهر در قرن ششم هجری. فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی، ۶(۲۱)، ۹۷-۱۲۰.

<http://chistorys.ir/article-1-381-fa.html>

رحمتی، محسن (۱۳۹۴). اسلام‌پذیری اغوزهای شمال سیحون. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۱(۱۸)، ۳۵-۵۹.

<https://journal.isihistory.ir/article-1-163-fa.html>

رحمتی، محمدکاظم (۱۳۸۷). فرقه‌های اسلامی در ایران سده‌های میانه. نشر بصیرت. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۷). جست‌وجو در تصوف ایران. امیر کبیر. سراج، ابونصر (۱۳۸۲). اللمع فی التصوف (مهدی محبتی، مترجم). اساطیر. سلمی، عبدالرحمن (۱۳۸۶). رساله الملامیته. نشر عقیقی.

سمعانی، شهاب‌الدین احمد (۱۳۶۸). کتاب الانساب والاشراف (به اهتمام نجیب مایل هروی). انتشارات علمی و فرهنگی.

شعبانی، رضا، و فخاری، علی (۱۳۹۱). ورود ترکان به سرزمین‌های اسلامی. مسکویه، ۷(۲۱)، ۸۱-۱۱۰.

<https://www.sid.ir/paper/177633/fa>

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۲۵). ملل و نحل (افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی، مترجم). بی‌جا. صابری، حسین (۱۳۸۴). تاریخ فرق اسلامی. سمت. غنی، قاسم (۱۳۴۰). تاریخ تصوف در اسلام. انتشارات ذورا.

فخر رازی، محمد بن عمر (۱۳۶۴). شجره مبارکه فی النسب الطالبیه. انتشارات مکتب آیه ... مرعشی.

بومی‌سازی اسلام در منطقه مذکور، نقش سادات پررنگ‌تر از دیگران بود. این مقاله انگیزه جدیدی برای بررسی موضوع چگونگی پذیرش اسلام در پاسخ به این ادعاست که مردمان غیر عرب ساکن در مناطق تازه فتح شده به وسیله اعراب، مجبور به مسلمان شدن بودند.

منابع

ابن اثیر، عزالدین علی بن الاثیر (۱۳۴۸). الكامل فی التاریخ (عباس خلیلی، مترجم). انتشارات علمی.

ابن سعد، محمد (۱۳۶۵). الطبقات (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). نشر نو.

ابن طباطبا، ابراهیم بن ناصر (۱۳۷۳). مهاجران آل ابوطالب (محمد رضا عطائی، مترجم). انتشارات آستان قدس رضوی.

ابن حوقل، محمد (۱۳۶۶). صورة الارض (جعفر شعار، مترجم). امیر کبیر.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۸۵). مقدمه (محمد پروین گنابادی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

بارتولد، واسیلی ولادیمیرویچ (۱۳۷۶). تاریخ ترک‌های آسیای میانه (غفار حسینی، مترجم). انتشارات توس.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۳۴۷). فتوح البلدان (محمد توکل، مترجم). انتشارات نقره.

پاکتچی، احمد (۱۳۹۲). جریان‌های تصوف در آسیای میانه. انتشارات بین‌المللی المهدی.

تاباق، مریم و برسیم، زهرا (۱۳۹۷). گسترش اسلام و علوم اسلامی در ماوراءالنهر. روزگاران، ۱۳(۱۳)، ۸۵-۱۰۶.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1>

- Cultural Publication. [In Persian].
- Hemavi, Y. A. (2001). *Mo'jam Al-Boldan* (A. Monzavi, Trans). Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Ibn Asir, E. A. A. (1969). *Al-Kamil Fi Al-Tarikh* (A. Khalili, Trans). Scientific Publication. [In Persian].
- Ibn Houghal, M. H. (1987). *Sura Al-Arz* (J. Shoar, Trans). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Ibn Khaldoun, A. M. (2066). *Moghaddama* (M. P. Gonabadi, Trans). Institute for Book Translation and Publication. [In Persian].
- Ibn Sa'd, M. (1986). *Al-Tabaghat* (M. Mahdavi Damghani, Trans). Now Publication. [In Persian].
- Ibn Tabataba, I. N. (1994). *Migrants of Abu Taleb Tribe* (M. R. Ataei, Trans). Astan Ghods Razavi Publication. [In Persian].
- Kashghari, M. H. (1996). *Encyclopedia of Turkish terms* (M. Dabir Siaghi, Trans). Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- La strange, G. (2007). *Historical Geography of Eastern Caliphate Land* (M. Erfan, Trans). Institute for Book Translation and Publication. [In Persian].
- Mashkur, M. J. (1958). *Seventy-three nations or doctrines of the state of religions*. Ataei Publication. [In Persian].
- Moghaddsi, M. A. (1982). *Ahsan Al-Taghasim Fi Al-Ma'refa Al-Aghalim* (A. Monzavi, Trans). Iran's Translators and Authors Company. [In Persian].
- Mokhber, F. A. (2006). Turks from Shamanism to Islam. *Journal of Islamic civilization History*, 1(1), 49-61. https://journals.srbiau.ac.ir/article_4832.html [In Persian].
- Narshakhi, A. M. J. (1984). *The history of Bukhara*. Tous Publication. [In Persian].
- Pakatchi, A. (2013). *Sufism movements in Central Asia*. International Publications of Al-Mehdi. [In Persian].
- Rahmati, M. H. (2014). The role of Sadat Alavi in political developments beyond the Nile in the sixth century. *Journal of the Iranian History Association*, 6(21), 97-120. <http://chistorys.ir/article-1-381-fa.html> [In Persian].
- Rahmati, M. H. (2015). The conversion to Islam by Aghoozes of North Seihoon. *Journal of Researches in Islamic History*, 1(18), 35-59. <https://journal.isihistory.ir/article-1-163-fa.html> [In Persian].
- قشیری، عبدالکریم بن هوازہ (۱۳۶۱). ترجمه رساله قشیریہ (بدیع الزمان فروزانفر، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشغری، محمود بن حسین (۱۳۷۵). *دیوان اللغات ترک* (محمد دبیرسیاقی، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- لسترنج، گی (۱۳۸۶). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی* (محمود عرفان، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مخبر دزفولی، فهیمه (۱۳۸۴). ترکان از شمنیسم تا اسلام. *نشریه تاریخ تمدن اسلامی*، ۱(۱)، ۴۹-۶۱. https://journals.srbiau.ac.ir/article_4832.html
- مشکور، محمدجواد (۱۳۳۷). *هفتاد و سه ملت یا اعتقادات دولت مذاهب*. عطائی.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم* (علینقی منزوی، مترجم). شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا* (مدرس رضوی، مصحح). نشر توس.
- وامبری، آرمین (۱۳۴۷). *سیاحت در خانات آسیای میانه* (فتحعلی خواجه سوزیان، مترجم). انتشارات علمی.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۷۲). *تاریخ آسیای مرکزی در دوران اسلامی*. آستان قدس رضوی.

References

- Bartold, V. V. (1997). *The history of Turks in Central Asia* (Gh. Hosseini, Trans). Tous Publication. [In Persian].
- Belazari, A. Y. J. (1968). *Fotuh Al-Boldan* (M. Tavakkol, Trans). Noghereh Publication. [In Persian].
- Fakhr Razi, M. U. (1986). *Shajara Mobaraka Fi Al-Nesab Al-Talebiya*. Ayatullah Mar'ashi Publication. [In Persian].
- Ghani, Gh. (1961). *The history of Sufism in Islam*. Zora Publication. [In Persian].
- Ghashiri, A. H. (1988). *Ghashirya Treatise* (B. Z. Forouzanfar, Trans). Scientific and

- Rahmati, M. K. (2008). *Islamic sects in Iran of middle centuries*. Basirat Publication. [In Persian].
- Saberi, H. (2005). *The history of Islamic sects*. Samt Publication. [In Persian].
- Salmi, A. (2007). *Reزالah Al-Malamitah*. Afifi Publication. [In Persian].
- Samani, S. A. (1987). *Al-Ansab Wa Al-Ashraf*. Scientific and Cultural Publication. [In Persian].
- Seraj, A. N. (2003). *Al-Lam' Fi Al-Tasawof* (M. Mohabati, Trans). Asatir Publication. [In Persian].
- Shabani, R. Z., & Fakhari, A. (2012). The entry of the Turks to the Islamic lands. *Journal of Moskveh*, 7(21), 81-110. <https://www.sid.ir/paper/177633/fa> [In Persian].
- Shahrestani, M. A. (1946). *Melal wa Nahl*. (A. S. Turkeh Isfahani, Trans). (n.p). [In Persian].
- Tabagh, M., & Barsim, Z. (2018). The spread of Islam and Islamic sciences beyond the Nile. *Journal of Roozgaran*, 13(13), 85-106. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1473157/> [In Persian].
- Vambari, A. (1968). *Touring the tribes of Central Asia* (F. A. Khaje Suzian, Trans). Scientific Publication. [In Persian].
- Varharam, Gh. (1993). *The history of Central Asia in the Islamic Era*. Astan Quds Razavi Publication. [In Persian].
- Zarrinkub, A. (1978). *Search for Sufism in Iran*. Amir Kabir Publication. [In Persian].